

ЛАТИНА ЯК ДИПЛОМАТИЧНА МОВА УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ XVI–XVII ст.

*Миронова Валентина Миколаївна,**канд. філол. наук, доц.**Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Свідомістю пишучої української еліти керувала ієрархія мовних престижностей, де першу сходинку займали латина та польська, а староукраїнська, якою ще донедавна писалося, отримала статус мови домашнього вжитку. Тримовність українського письменства є явищем феноменальним, оскільки, пишучи польською чи латиною, автори не переставали бачити світ очима свого середовища. У такому різноманітному конвої мовних компонентів "українська" ділова та дипломатична латина вживалась відразу з кількома іноземними акцентами. Ця мовна ситуація є до певної міри унікальною, оскільки на підставі лінгвістичного аналізу ділової документації дозволяє вийти на ширші мовно-культурні спостереження над ієрархічними рівнями функціонування мов.

Ключові слова: Галицька Русь, латинськомовні дипломатичні документи, латинськомовні акти, гуманістична школа, гуманістичні студії.

Простір, який сьогодні є територією України, впродовж багатьох віків членували постійно змішувані внутрішні кордони: між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами кардинально відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів.

У науково-популярному есе "Релігія і Церква в історії України" В'ячеслав Липинський вперше окреслив Україну як "терен між Сходом і Заходом". За його висловом, це є "суттю України, її душею, даною їй в день її народин до Бога, історичним покликанням, символом і ознакою її національної індивідуальності" [Липинський 1925, 58]. Двоїстий образ України був закладений в самій її історії, починаючи від коливання між Римом і Візантією у виборі християнського обряду й закінчуючи різноспрямованими політичними й культурними тяжіннями в бік Польщі та Москви "двох різних культур, світоглядів, понять і цивілізацій" [Липинський 1925, 64]. Оскільки ця різновекторність є невіддільною частиною буття української нації, то *conditio sine qua* поп успішного життя – з'єднання оцих наріжних місцевих частин України в одну національно-політичну та духовну цілісність" (Липинський В.С., с.65-69).

Коли ми говоримо про Україну-Русь на зламі XVI – XVII ст., то вдаємося до метафори Дмитра Чижевського: "Замість повороту до Візантії Україна обернулася обличчям на Захід" [Чижевський 1994, 238]. Дуальність українського світу культури, який упродовж усієї своєї історії розривався між Сходом і Заходом і прагнув "поєднати ці дві традиції" [Лисяк-Рудницький 1994, 9], сьогодні стала свого роду аксіомою для дослідників української культури. Це переплетення "Сходу і Заходу", тобто власних і "латинських" культурних навичок, у свідомості української політичної еліти на самому початку шляху, котрим рушить Україна в останні чверті XVI ст. реалізувалося саме в її мові, якою вона прагнула користуватися в діловому спілкуванні за взірцем "латинської вченості". Слід зауважити, що Галицька Русь на поч. XVI ст. вже звикла до латини (починаючи з XIV ст.), а на Волині та Наддніпрянщині латинська вченість ще тільки починала розвиватись (перша латинськомовна поема Шимона Пекаліда "De bello Ostrogiano" 1600 р. De bello Ostrogiano ad Piantos cum Nisoviis libri quattuor, a Simone Pecalidis Artium Baccalaureo conscripti. –

Cracoviae, In officina Andreae Petricovii" AD 1600. Описана: Estreicher, t.XXIV, s.173). Шляхи запровадження латини складні і багатоступеневі. Передісторію знайомств з латинською мовою слід шукати в торговельно-економічних, дипломатичних і економічних контактах князівських дворів Галицько-Волинського князівства (XIII – першої половини XIV ст.) зі своїми західними сусідами – поляками, угорцями і чехами. Єднала їх також обширна територія етнічної фільтрації, взаємна підтримка політичних еліт, а також багаторазові родинні зв'язки між родинами династій. Саме на цей час припадає поява латинськомовних дипломатичних документів, що виходили з канцелярій галицько-волинських князів, адресуючись спершу переважно на захід, а далі – і для внутрішнього обігу в якості надавчих привілеїв, складених у відповідності до усталеного латинського формуляра аналогічних актів Чехії, Угорщини та Польщі [Барвінський 1908, 45] З цим, зокрема, пов'язана багаторічна дискусія фахівців про автентичність збережених у пізніших копіях шістнадцять так званих "грамот князя Льва" [Бардах 1980, 29], три з яких написані латиною.

З другої половини XIV ст., коли розпочинається майже піввікова боротьба за галицьку спадщину, природними носіями латинської мови стає іноетнічна еліта – городяни і рицарі, які переміщаються із Силезії, німецьких земель, Угорського королівства та Польщі на терени спустошеної війнами Галицької Русі, закладаючи тут основу майбутнього поліетнічного суспільства. Відтак, латинська мова з XIV ст. на території Галицької Русі, а з XVI ст. на Волині і Наддніпрянщині стає мовою трьох сфер вживання:

1. Міській-магістратській сфері – у містах, які отримували магдебурзьке право (перший з нині відомих латинськомовних законів самоврядних міських громад складено у Володимирі (Волинському) 1324 року [Безбородько 1972, 92].

2. Церковній сфері – після створення 1371 р. першої на Русі єпископської католицької кафедри у Львові, водночас із створенням кафедр при них відкривалися так звані "Соборні школи" для підготовки помічників у богослужінні, більшість з яких у другій половині XV ст. набули статусу шкіл-колоній Краківського університету під спільною опікою єпископа і магістрату, розширивши навчання до "семи вільних мистецтв" західноєвропейської середньої школи, тобто тут викладалися латинською мовою як єдиною мовою тогочасної освіти арифметика, геометрія, астрономія, музика, граматики, поетика і риторика [Безбородько 1972, 93].

Початок реальному компромісу між візантійсько-слов'янською просвітницькою традицією і "латинською наукою" був закладений в острожській академії, де поєднання греки та церковнослов'янської мови з латиною на тлі супутнього викладання елементів філософії і теології надавало острожському починанню реформаторський характер.

Остріг, а згодом і Львів зробили першу заявку на прилучення православного шкільництва до європейських освітніх комунікацій, де від середини XVI ст. остаточно утвердився тип школи, згодом названої істориками "гуманістичною". Це термінологічне визначення породжене тим, що вивчення латинської мови тут завершувалося так званими "гуманістичними студіями" (*studia humaniora*), зокрема поетикою та риторикою. Обидві дисципліни спиралися на засвоєння та копіювання у власних вправах текстів античних авторів – як стилістичного еталону наслідування стародавніх (*imitatio antiquorum*); ці ж тексти мали прищеплювати учням взірці до-

бросчесної поведінки. Загальноприйнятий канон цієї всеєвропейської програми "освітеного благочестя" (*pietas litterata*) кристалізувався упродовж другої половини XVI ст. у протестантських гімназіях та єзуїтських колегіях.

З появою навчальних закладів гуманістичного типу стали більш частотними освітні мандрівки до закордонних університетів, а право навчання в будь-якому із цих університетів – католицькому чи протестантському – розцінювалося як невіддільний елемент свободи.

Проте головна суть перемін полягала навіть не в тому, що з'явилося багато нових шкіл, які формували конфесійну та світську еліту, а в тому, що вони розвернули Україну-Русь обличчям до Заходу.

3. "Земський", тобто шляхетській сфері публічного побуту. Спершу у вигляді привілеїв шляхти на земельні маєтки, що їх видавала краківська канцелярія у Кракові, а з 1430 року, після поширення коронного права на руські землі – і в місцеву судово-адміністративну документацію, яка велася латинською мовою.

Порівняння написаного староукраїнською мовою документа XV–XVI ст. з латинськомовними актами польських, чеських, угорських і німецьких канцелярій свідчить про те, що руська дипломатика досить рано, ще на зламі XIII–XIV ст., зазнала впливу латинського документа. Це відображалось у формуванні клаузул, у структурі формуляра, у стилістичному оформленні, в особливостях граматики документів, що відзначають як вітчизняні історики – О. Купчинський, Н. Яковенко, О. Толочко, так і польські – С. Кутшеба, Ю. Бардах. Але латину, яка функціонувала у XV–XVI ст., наприклад у Німеччині, Угорщині чи Польщі, не можна, безумовно, переносити на українські землі, особливо тоді, коли з мови католицького духовенства вона поволі перетворювалась на мову юриспруденції, університетів, дипломатії. Саме тому ця латина Середньовіччя та початку Нового часу – це мова, яка об'єднувала постійно зростаючу кількість мовних острівців. За такої диференціації велику роль відігравав рівень засвоєння писемної норми індивідом, зумовлений як особистими здібностями, так і загальнокультурними обставинами в цілому, що призводило, з одного боку, до насиченості варваризмами, з іншого, до сліпого наслідування високих латинських взірців. Але в обох випадках тією чи іншою мірою давав знати про себе постійний вплив рідної мови, якщо рівень володіння латиною був цілком задовільний.

Впродовж XVI ст. – "золотого віку" польської культури – вкупі з новозасвоєною латиною саме польська – як зрозуміла мешканцям Русі – перетворилася на засіб світського дипломатично-культурного обігу, тоді як церковно-слов'янська й надалі обслуговувала сферу сакрального. Чим потужнішим ставав подих латинсько-польської вченості, тим більше наповнювалася латиною й полонізмами дипломатично-судова документація, аж доки практично не втратила живий мовний колорит. Свідомістю пишучої еліти (світські інтелектуали, церковні інтелектуали) керувала ієрархія мовних престижностей, де першу сходинку зайняли латина й польська, а руська, якою ще донедавна писалося, отримала статус мови домашнього вжитку. Серед іншого, переконливим свідченням цього є підписи руської шляхти на різноманітних колективних протестах, заявах та актах (наприклад, на акті виборів митрополита Сильвестра Косова 1647 р.) [Яковенко 2005, 301], коли особи, відомі твердістю проруських позицій, записують свої прізвища латиною або польською, оскі-

льки або просто не вміють писати кирилицею, або вважають ці мови більш гідними для публічних урочистостей.

Тримовність українського письменства того часу є, без сумніву, явищем феноменальним, оскільки, пишучи польською (Мелетій Смотрицький, Сильвестр Косів, Афанасій Кальнфойський), "словенською" (Захарія Копистенський) чи латиною (Ян Домбровський), автори не переставали бачити світ очима свого середовища. У такому різноманітному конвої мовних компонентів "українська" ділова та дипломатична латина заговорила відразу з кількома іноземними акцентами. Ця мовна ситуація є до певної міри унікальною, оскільки на підставі лінгвістичного аналізу ділової документації (подання, ділові записки, представлення, грамоти, статuti тощо) дозволяє вийти на ширші мовно-культурні спостереження над ієрархічними рівнями функціонування мов.

Будь-який латинськомовний документ чи будь-який діловий або дипломатичний запис латиною є результат транспозиції, яку сучасний історик чи філолог, бажаючи знайти інформацію в даному тексті, повинен провести ще раз, тільки у зворотному напрямку. Ці пам'ятки легше перекладаються сучасними мовами, ніж пам'ятки, написані народними говорами. Але це відносна легкість зрадлива: перекладається тільки буква джерела, а не його смисл, тому від писемної мови варто шукати шлях до мови думки, тобто від плану вираження – до плану змісту.

До основних латинськомовних правничих та дипломатичних пам'яток, розповсюдження яких в Україні засвідчене джерелами відносяться:

- ✓ Литовський Статут (звід кримінальних, цивільних, адміністративних, державних, процесуальних та інших норм публічного життя Великого князівства Литовського);

- ✓ після Люблінської унії 1569 р., в Україні набули чинності коронні сеймові конституції з коментованими виданнями Яна Гербурта "Statuta Regni Poloniae" 1563-1693, Теодора Завадського "Formula processus judiciarii" та "Compendium";

- ✓ коментовані виклади "Саксону", тобто німецького міського права на Волині та Наддніпрянщині останньої чверті XVI ст.

У середовищі, де фіксується обіг ділової літератури, можна умовно виділити два напрямки використання латини українською елітою:

- ✓ використання ex officio – суддями, членами суддівських колегій;
- ✓ щоденне професійне використання – серед світської та церковної еліти та адвокатів.

За спостереженнями відомого вітчизняного історика Н.Яковенко, знання адміністративних формальностей було властиве не тільки шляхетському, але й міщанському середовищу і насторожує той факт, що аж до середини XVIII ст. українське письменство не подало жодної власної рефлексії щодо природи права, витоків законів тощо [Яковенко 2002, 105]. Лише дослідивши правосвідомість людей ранньомодерної України можна з'ясувати, чи це наслідок вторинності української інтелектуальної культури взагалі, чи підсвідоме абстрагування від латинськомовних верхів суспільства.

Сознанием пишущей украинской элиты руководила иерархия языковых престижностей, где первую ступень заняли латинский и польский языки, а староукраинский язык, который еще до недавнего времени использовался для письма, получил статус языка для домашнего употребления. Трехязычие украинской пишущей элиты является феноменом, поскольку авторы не переставали видеть мир гла-

зами своей среды. В таком разнообразном конвое языковых компонентов "украинская" деловая и дипломатическая латынь употреблялась сразу с несколькими иностранными акцентами. Эта языковая ситуация является в известной степени уникальной, так как лингвистический анализ деловой документации позволяет выйти на более широкие языковые и культурные наблюдения над иерархическими уровнями функционирования языков.

Ключевые слова: Галицкая Русь, латинскоязычные дипломатические документы, латинскоязычные акты, гуманистическая школа, гуманистические студии.

Consciousness of writing elite was managed by the hierarchy of linguistic superiorities, where the first step was occupied by Latin and Polish. The trilingual of the Ukrainian writing is the unusual phenomenon, because authors realized the world with the eyes of their own environment. This linguistic situation is unique, as the basis of linguistic analysis of business document allows to go out on more wide linguistic and cultural supervisions over the hierarchical levels of language functioning.

Key words: Latin diplomatic documents, Latin acts, humanistic studies.

Література:

1. Барвінський Б. Краєвий архів городських і земських актів у Львові / Б. Барвінський / Історичні причинки. – Т.1. – Львів. – 1908. – С.45.
2. Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах. – М.: Изд. иностр. л-ры, 1980. – С. 29.
3. Безбородько Н.И. Ученая латынь на Украине / Н.И. Безбородько // Вопросы языкознания. – 1978. – № 17. – С.93.
4. Безбородько Н.И. Язык латинских трактатов украинских философов XVII века / Н.И. Безбородько. – Днепропетровск, 1972. – С. 92.
5. Липинський В.С. Релігія і Церква в історії України / В.С. Липинський. – Філадельфія. – 1925, цит. за вид. Київ, 1993. – С. 58, 64, 65–69.
6. Лисяк - Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історичні ессе. – К., 1994. – Т. 1. – С.9.
7. Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму / Дмитро Чижевський. – Тернопіль, 1994. – С. 238.
8. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.М. Яковенко // Критика. – К., 2005. – С. 301.
9. Яковенко Н.М. Паралельний світ / Н.М. Яковенко // Критика. – 2002. – С. 201.
10. "De bello Ostrogiano" 1600 p. De bello Ostrogiano ad Pianctos cum Nisoviis libri quattuor, a Simone Pecalidis Artium Baccalaureo conscripti. – Cracoviae, In officina Andreae Petricovii" AD 1600. Описана: Estreicher, t.XXIV.